

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ СТРАТЕГІЇ ЗАПОБІГАННЯ НЕГАТИВНИМ ПСИХОЛОГІЧНИМ ЯВИЩАМ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Наукова доповідь Президії НАПН України 17 вересня 2020 р.

<https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-2-1>

ДУХНЕВИЧ

Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна

Анотація. Представлено основні положення доповіді, проголошеної автором на засіданні Президії НАПН України 17 вересня 2020 р., що розкривають результати фундаментального дослідження з означеної проблеми. Презентовано концепцію запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері, пов'язаних зі збройним протистоянням на сході країни, та подолання цих явищ. Зроблено акцент на необхідності інтерпретації негативних психологічних наслідків воєнного конфлікту на сході України у двох площинах — соціально-психологічній і політико-правовій. Обґрунтовано відповідні негативні явища в кожній із цих площин. Описано основні соціально-психологічні симптоми негативних психологічних наслідків у політико-правовій сфері, пов'язані з воєнним конфліктом. Схарактеризовано три групи закономірностей виникнення та впливу негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту: системні закономірності, закономірності прояву патерналізму та закономірності ставлення населення до зброї і воєнного конфлікту загалом. Презентовано стратегії запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері, пов'язаних зі збройним протистоянням на сході країни, та подолання цих явищ на трьох рівнях (макрорівень, мезорівень і мікрорівень).

Ключові слова: політико-правова свідомість; стратегії запобігання негативним психологічним явищам; ідентичність; аномія.

Актуальність проведеного наукового дослідження зумовлена необхідністю здійснити аналіз і прогнозувати негативні психологічні явища у політико-правовій сфері, спричинені воєнним конфліктом на сході країни, а також розробити відповідні рекомендації щодо забезпечення соціально-психологічних умов для запобігання цим явищам та їх подолання.

Мета роботи полягала в обґрунтуванні теоретичних основ і визначенні способів запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері, спричинених воєнними діями на сході країни.

Працюючи над темою, авторський колектив ставив перед собою такі **завдання**:

1. Провести аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду дослідження негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, що супроводжують збройне протистояння, систематизувати та описати психологічний зміст прояву цих явищ.

2. Запропонувати концепцію запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері, пов'язаних зі збройним

протистоянням на сході країни, та подолання цих явищ, розробити методичний інструментарій їх діагностування.

3. Розробити психологічно обґрунтовані рекомендації щодо забезпечення роботи з різними верствами населення для подолання негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, пов'язаних зі збройним протистоянням та воєнними діями в країні.

4. Узагальнити отримані результати і підготувати рукописи колективної монографії та посібника для органів державного управління, центрів допомоги вразливим верствам населення, центрів реабілітації військовослужбовців, закладів загальної середньої та вищої освіти, психологічних і соціальних служб.

Сьогодні частина наших громадян живе та безпосередньо відчуває на собі наслідки анексії АР Крим та воєнних дій на Донбасі, у той час як інша частина людей, для яких війна далеко та їх не стосується, живе в іншій — так би мовити «мирній» — реальності. Це порушує різні комплекси ставлень-стосунків-відносин та уможливорює виникнення негативних явищ. До таких явищ належать, наприклад, мілітаризація суспільної свідомості та маніпулювання громадянами для залучення їх до дискурсу щодо легалізації зброї.

Так, у нашому дослідженні встановлено, що збільшилася кількість петицій до Президента України щодо легалізації вогнепальної зброї (2015 р. (з 29 серпня) — 19538 петицій, 2016 р. — 28618, 2017 р. — 33004, 2018 р. — 36741, перше півріччя 2019 р. — 44280 петицій). Автори петицій, описуючи потенційних користувачів легальної зброї (а отже, насамперед себе), застосовують загальні, «розмиті» слова і словосполучення («кожен громадянин України», «усі», «українці»), героїчні («спроможні захистити себе, інших людей та державу», «громадяни зі зброєю в руках захищають себе та власність»), а також підкреслено неагресивні (типу «спільнота простих людей», «законослухняні громадяни») характеристики.

Загалом виконання наукового дослідження здійснював колектив наймолодшої лабораторії Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України (далі — Інститут), створеної в 2014 р., у складі п'яти вчених, серед яких доктор і чотири кандидати наук (двоє працювали на 0,5 ставки) та за участю трьох аспірантів.

В основу дослідження покладено розроблену авторським колективом лабораторії концепцію запобігання негативним психологічним явищам. Зміст концепції становлять сім ключових положень. Негативні явища постійно супроводжують наше життя, розвиваються і видозмінюються під дією різних соціально-економічних, політико-правових та інших чинників. Відповідно, перше положення нашої концепції полягає у тому, що існує дві площини інтерпретації негативних психологічних наслідків воєнного конфлікту на сході України — соціально-психологічна та політико-правова.

У *соціально-психологічній площині* слід розглядати явища, які тією чи іншою мірою притаманні громадянам України незалежно від місця проживання: руйнування єдності громадянського суспільства; наростання невдоволеності діяльністю влади; порушення процесу політико-правової ідентифікації громадян; посилення їхньої піддатливості маніпулятивним інформаційним впливам; поширення неконструктивних патернів поведінки; зневіра в майбутньому України.

Політико-правова площина аналізу локалізується на розгляді специфічних для певних верств та регіонів явищ і може бути представлена у психологічній інтерпретації: радикалізації свідо-

мості та індивідуально-групових стосунків; поляризації суспільства; зменшення відкритості в безпосередній та медіаопосередкованій комунікації; стигматизації і віктимізації індивідуальних і групових суб'єктів; мілітаризації свідомості; криміналізації побутових конфліктів.

Існує певна динаміка виникнення і розвитку таких явищ. Зокрема, явища пов'язані з порушеннями процесів політико-правової ідентифікації громадян і посиленням піддатливості маніпулятивним інформаційним впливам призводять до радикалізації свідомості та індивідуально-групових стосунків, а також до поляризації суспільства тощо. Інакше кажучи, виникнення одного негативного явища актуалізує прояв інших психологічних явищ, що стосуються взаємодії громадян між собою та з інститутами і суб'єктами влади.

У положеннях концепції викладено відповідні завдання, орієнтовані на протидію і подолання наслідків негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері:

- Виникнення і поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері України має певні політико-історичні передумови, що пов'язані як з внутрішніми економічними, політичними, соціальними, міжнаціональними, конфесійними суперечностями, так і зовнішніми факторами.

- Запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері та їх подолання спрямовано на захист основних прав та свобод людини і громадянина, забезпечення й збереження загальнонаціональної ідентичності, територіальної цілісності, соціальної солідарності та справедливості.

- Запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері вимагає вирішення таких завдань:

- а) протидія поширенню ідеології сепаратизму, правового нігілізму та інших деформацій політико-правової свідомості, руйнівних для загальноукраїнської ідентичності, шляхом розроблення заходів, спрямованих на зменшення чутливості до маніпулятивних впливів в інформаційному просторі, вдосконалення системи інформаційної протидії інтервенціям, що викривляють реальні факти та події;

- б) забезпечення скоординованої роботи органів державної влади з громадськими та релігійними організаціями (об'єднаннями), іншими

інститутами громадянського суспільства і громадянами;

- в) проведення моніторингових соціально-психологічних досліджень громадської думки щодо проблем, які можуть мати значний протестний потенціал, виявлення полемічних і дискусійних питань, що розділяють суспільство і не мають єдиного взаємоприйняттого рішення, а отже, потребують компромісів для порозуміння та досягнення згоди;

- г) проведення інформаційних роз'яснювальних кампаній (зокрема через електронні та друковані ЗМІ, соціальні мережі) серед громадян щодо найбільш проблемних, дискусійних питань із залученням місцевих лідерів;

- д) посилення кримінальної відповідальності за поширення ідей сепаратизму, радикалізму, правового нігілізму тощо через Інтернет, соціальні медіа та ЗМІ.

- Подолання негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері має реалізовуватися у двох окремих напрямках: протидія явищам у процесі їх перебігу (синхронні дії) та мінімізація наслідків таких явищ (асинхронні дії).

- Протидія негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері передбачає:

- 1) створення відповідних реєстрів негативних психологічних наслідків, спричинених воєнними діями на сході країни;

- 2) розроблення та реалізацію загальнонаціональної програми примирення і пошуку соціальної злагоди та солідарності;

- 3) проведення спеціальних громадських обговорень і діалогів для вироблення спільного бачення сценаріїв розв'язання актуальних соціально чутливих тем, створення спільної перспективи майбутнього;

- 4) підготовку та забезпечення функціонування спеціальних команд переговорників, діяльність яких має спрямовуватись на примирення, пошук соціальної злагоди та конструктивне розв'язання завдань у ситуаціях, коли соціальне невдоволення набуває критичного характеру;

- 5) залучення міжнародної спільноти, зокрема звернення до міжнародних правозахисних організацій та міжнародних судів, до правової оцінки ситуації, що склалася на окупованих територіях.

- Мінімізація та (або) ліквідація наслідків прояву негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері передбачає:

1) розроблення та реалізацію психологічних програм супроводу реінтеграційних процесів для громадян, які нині перебувають на окупованих територіях, біля лінії розмежування;

2) розроблення та реалізацію комплексів заходів, орієнтованих на зниження рівня мілітаризації суспільної свідомості;

3) напрацювання та здійснення заходів, спрямованих на збереження й розвиток загальнонаціональних цінностей та ідентичності, зниження рівня політичних, соціальних, національних і конфесійних суперечностей, які можуть призвести до поглиблення конфліктної ситуації.

Наукову експертизу та верифікацію концепції здійснювали на засіданнях Вченої ради та звітних наукових конференціях Інституту, а також на всеукраїнських і міжнародних масових наукових заходах. Базу для експериментальної перевірки Концепції представлено на слайді 4 презентації (додається).

Описано основні соціально-психологічні симптоми негативних психологічних наслідків у політико-правовій сфері, пов'язані з воєнним конфліктом (слайд 5 презентації). Це радикалізація і надмірно конфліктогенний фон взаємних оцінювань між опонентами; зростання поляризації; «новий розкол» суспільства та виникнення нових підстав для ідентифікації; зростання категоричності позицій і висловлювань при одночасному підвищенні рівня підозрливості; зменшення відкритості міжособистісної комунікації; виразна мілітаризація суспільної свідомості; віктимізація населення і стигматизація окремих спільнот, що стають основою виникнення позарегламентних практик і виробництва аномії.

Емпірично встановлено три групи закономірностей виникнення та впливу негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту (слайди 6-8 презентації). Це системні закономірності, закономірності прояву патерналізму та закономірності ставлення населення до зброї та воєнного конфлікту загалом. Розглянемо кілька прикладів таких закономірностей.

Наприклад, закономірність «містифікація влади» виявляється у прямому зв'язку між такими феноменами, як містифікація влади та бажання опіки: чим більш ідеалістичним і нереалістичним є сприйняття респондентом владних суб'єктів, тим більше очікувань щодо них покладається у сферу забезпечення особистих потреб респон-

дента (використовувався коефіцієнт кореляції Спірмена: $r=0,43$; $p\leq 0,001$).

Також виявлено закономірність щодо напрямку трансформації ціннісної системи у сучасному українському суспільстві: зростання прагматизму, скептицизму та морального релятивізму пов'язані із актуалізацією індивідуалістичних поведінкових настановлень (прямий зв'язок за коефіцієнтом кореляції Спірмена $r=0,39$, $p<0,05$; $r=0,42$ $p<0,01$; $r=0,51$ $p<0,000$ відповідно).

Наступною закономірністю встановлено зв'язок між зростанням аномії і ціннісною системою особистості: урізноманітнення критеріїв моральних оцінювань, які функціонують у суспільстві, призводить до заміни особистістю етичних критеріїв утилітарними й інструментальними (прямий зв'язок за коефіцієнтом кореляції Спірмена $r=0,49$, $p<0,01$, $r=0,41$ $p<0,000$).

До основних здобутків дослідження можна віднести напрацьований комплекс стратегій запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері, пов'язаним зі збройним протистоянням на сході країни, та подолання цих явищ (слайди 9-11 презентації). Стратегії визначено як підсистеми засадничих цілей і принципів діяльності владних інституцій у політико-правовій і соціальній сферах. Завдання і заходи щодо їх реалізації вибирали, враховуючи найбільш ефективні форми та засоби взаємодії з різними групами і спільнотами, зокрема в галузі освіти. Такі стратегії запропоновано на трьох рівнях: на рівні суспільства (макрорівень), на рівні великих і малих соціальних груп (мезорівень) і на рівні індивідуального суб'єкта (мікрорівень). У наших роботах розкрито зміст стратегії на кожному із рівнів.

Серед інших результатів роботи авторського колективу заслуговують на увагу практичні рекомендації з питань психологічного супроводу реінтеграційних процесів. Розроблено відповідні завдання і практичні рекомендації щодо формування соціальної згуртованості. Створено соціально-психологічну технологію оптимізації процесу політико-правового самовизначення особистості на основі підтримання балансу між «стабілізаційними» і «перетворювальними» практиками життєтворення та активізації суб'єктної позиції. Наші розробки представлено у підготовленому практичному електронному посібнику.

Результати науково-дослідної роботи відображено у 95 публікаціях загальним обсягом 75,5 авт. арк. (слайд 12 презентації):

- колективна монографія «Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту» (9,6 авт. арк.);
- практичний посібник «Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту: шляхи і засоби запобігання» (11,4 авт. арк.);
- два електронні збірники матеріалів круглих столів («Негативні психологічні явища в умовах воєнного конфлікту: матеріали виступів і пропозицій учасників заочного круглого столу 22 листопада — 6 грудня 2019 р.», «Проблеми політико-правового самовизначення особистості в умовах воєнного конфлікту: матеріали круглого столу 27 листопада 2018 р.»);
- 46 статей у фахових наукових виданнях (24 авт. арк.).

Результати дослідження впроваджувалися, зокрема, у таких формах (слайд 13 презентації):

- до завершення теми у 2019 р. спільно з Державною службою України з надзвичайних ситуацій започатковано експеримент академічного рівня «Розробка системи підвищення психологічної готовності учасників освітнього процесу до дій у разі загрози, виникнення і подолання наслідків надзвичайних ситуацій» (2019-2024 рр.) (постанова Президії НАПН України № 1-2/14-353 від 20 грудня 2018 р.). Експеримент проводиться на базі Полтавської області. Відповідно до рішення Президії НАПН України було подано документи в МОН України для затвердження експерименту як всеукраїнського;
- розпочато прикладну тему «Психологічні чинники готовності індивідуальних і колективних суб'єктів до конструктивної поведінки у надзвичайних ситуаціях» (2020-2022 рр.);
- виголошено 74 доповіді і виступів та проведено 14 тренінгів і практичних семінарів на 56 наукових і науково-практичних конференціях та семінарах (у т.ч. 23 міжнародних, 19 всеукраїнських, семи — за кордоном);
- проведено два круглих столи (2018-2019 рр.), за результатами яких опубліковано два електронні збірники матеріалів;
- результати дослідження використовуються у діяльності апарату Конституційного суду України, з яким Інститут у 2018 р. уклав угоду, а співробітники лабораторії на постійній основі надають

інформаційні, організаційні послуги шляхом проведення відповідно до програми та графіку лекцій, тренінгів, семінарів і консультацій для співробітників Конституційного суду України. Результати дослідження використовуються також у діяльності закладів вищої освіти, зокрема Національної академії внутрішніх справ, Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Шевченківського району м. Києва, Правозахисного центру ГО «Ла-Страда»;

- під керівництвом провідного наукового співробітника лабораторії д-ра психол. наук О.М. Кочубейник захищено докторську та три кандидатських дисертації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Духневич, В.М., Кочубейник, О.М., Осадько, О.Ю., & Сіверс, З.Ф. (2020). *Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту* : монографія (В.М. Духневич, ред.). Кропивницький: Імекс-ЛТД. <http://psy-lpr.at.ua/Materials/DukhnevichMon-maket.pdf>
- Духневич, В.М., Кочубейник, О.М., Кравчук, С.Л., Никоненко, Л.В., Осадько, О.Ю., & Сіверс, З.Ф. (2020). *Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту: шляхи і засоби запобігання* : практичний посібник (В.М. Духневич, ред.). Кропивницький: Імекс-ЛТД. <http://psy-lpr.at.ua/Materials/DukhnevichPosibnik2020-maket.pdf>
- Духневич, В.М. (упор.). (2019). *Негативні психологічні явища в умовах воєнного конфлікту* : матеріали виступів і пропозицій учасників круглого столу (22 листопада — 6 грудня 2019 р.). Київ: ІСПП НАПН України. <http://psy-lpr.at.ua/Materials/ks-lpppv-2019.pdf>
- Духневич, В.М. (упор.). (2018). *Проблеми політико-правового самовизначення особистості в умовах воєнного конфлікту* : матеріали круглого столу 27 листопада 2018 р. Київ: ІСПП НАПН України. <http://psy-lpr.at.ua/Materials/ks-materiali-2018.pdf>
- Електронна бібліотека НАПН України. (2020). *Національна академія педагогічних наук України. Інститут соціальної та політичної психології. Лабораторія психології політико-правових відносин*. <https://lib.iitta.gov.ua/view/divisions/lpppv/>
- Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України. (n.d.). *Лабораторія психології політико-правових відносин*. <http://ispp.org.ua/laboratoriya-psixologi%d1%97-politiko-pravovix-vidnosin/>
- Лабораторія психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. (2020). <http://psy-lpr.at.ua/>
- Президент України. (2015, 28 серпня). *Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України* (523/2015). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015>

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL STRATEGIES FOR PREVENTING NEGATIVE PSYCHOLOGICAL PHENOMENA IN THE POLITICAL AND LEGAL SPHERE UNDER THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT

Scientific Report for the Presidium of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, September 17, 2020

Vitaliy Dukhnevych

PhD in Psychology, Senior Researcher, Head of the Laboratory of Psychology of Political and Legal Relations, Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. *The main provisions of the report for the Presidium of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (September 17, 2020) revealing the results of a basic research are highlighted. The concept for preventing and overcoming negative psychological phenomena in the political and legal sphere related to the armed confrontation in the eastern part of the country are presented. It is emphasized that it is necessary to have two approaches to the interpretation of the negative psychological consequences of the military conflict in the eastern part of Ukraine. The first of them is social and psychological approach, the second is political and legal approach. The negative phenomena that occur in each of the mentioned areas are described in detail. The main social and psychological symptoms of the negative psychological consequences in the political and legal sphere related to the military conflict are commented. Three groups of regularities of occurrence and influence of negative psychological phenomena in the political and legal sphere under the military conflict are substantiated: system regularities, regularities of manifestation of paternalism and regularities of the population attitude to the weapon and military conflict in general. Strategies for preventing negative psychological phenomena in the political and legal sphere related to the armed confrontation in the eastern part of the country and overcoming these phenomena at three levels (macro level, meso level and micro level) are presented.*

Keywords: *political and legal consciousness; strategies for preventing negative psychological phenomena; identity; anomie.*

Дата публікації: 9 жовтня 2020 р.